

МОЗЕР Міхаель
(Michael Moser) —
професор мовознавства
Інституту славістики Віденського
університету (Австрія),
Католицького університету
Петера Пазманя в Будапешті
(Угорщина) та Українського
вільного університету в Мюнхені
(Німеччина)

РОЗДУМИ ПРО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЮ НОВОЇ «ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ» ТА ЇЇ ПЕРЕДІСТОРІЇ

Доповідь з нагоди вручення Золотої медалі
ім. В.І. Вернадського НАН України

У новій монографії про «історію української літературної мови» наголосимо, що українська мова не молодша й не старіша за інші слов'янські мови. Вона так само, як усі інші слов'янські мови, розвинулася з праслов'янської, яка була, судячи з усіх історичних свідоцтв (зокрема, йдеться про ранні запозичення до інших мов, включно з назвами осіб та місць), одноманітною приблизно до 600 р. н.е. Більшість дослідників виходить з того, зокрема на підставі найстаріших слов'янських гідронімів, що «прабатьківщина» слов'ян принаймні частково розташована на території сучасної України, на північ від Карпат. Однак це не означає, що південно-західні говори української мови давніші від будь-яких інших слов'янських діалектів.

Після розпаду праслов'янської мовної єдності слов'янські діалекти початково залишалися настільки схожими між собою, що славісти називають їх «спільнослов'янськими», а період між VI століттям і зломом другого тисячоліття н.е. — «спільнослов'янським». За кінець цього періоду ми вважаємо останню зміну системи слов'янських діалектів, яка відбулася в усіх із них, попри величезну територію їхнього поширення, — занепад єрів. Загалом процес розпаду прамови розпочався тим самим шляхом, що нам відомий з інших сценаріїв: спочатку лише деякі звуки в певних умовах розвиваються по-різному, далі змінюються морфологічні, синтаксичні й лексичні властивості, так що з різних діалектів поступово постають різні мови. Саме в такому розумінні класична модель родового дерева молодогограматика Августа Шлайхера все ще прийнятна. Натомість із традиційними подальшими припущеннями, що з праслов'янської мови спочатку розвинулися

прасхіднослов'янська, пражінослов'янська й прапівденнослов'янська мови, а далі вже поодинокі слов'янські мови, уже не можна погодитися.

Зокрема, ідея про прасхіднослов'янську чи то давньоруську мовну єдність, з якою зростає цілі покоління славістів, сьогодні неактуальна, при цьому найпереконливіші аргументи проти неї ми завдячуємо росіяністиці. Оскільки якщо ми погоджуємося, що мова середньовічного Новгороду насправді була унікальною на фоні всіх інших слов'янських мов, тоді елементарні правила логіки змушують нас дійти висновку, що і давньоруської мовної єдності не могло бути. До речі, припущення про давньоруську мовну єдність так чи так завжди ґрунтувалося на вкрай сумнівних підставах, адже навіть прихильники цієї тези завжди визнавали, що в середньовічній Русі побутували різні діалекти і що київські пам'ятки з найдавніших часів відзначалися власними прикметами супроти новгородських, псковських тощо.

Єдина назва цих східнослов'янських діалектів, яка трапляється в найдавніших пам'ятках аж до передодня розпаду Русі, — це «слов'янська мова». Натомість там, де ми здибуємо в цих найдавніших джерелах назву «руська мова», вона стосується не слов'янських діалектів, а скандинавських (найкращим прикладом є твір візантійського імператора Костянтина VII Багрянородного «De administrando imperio» (Про управління імперією), який подає назви порогів Дніпра у двох мовах «Ῥωσιῶτι» та «Σκλαβηνισῶτι», при цьому «руські» назви є скандинавськими).

Додаймо, що з огляду на класичне визначення «літературних» чи то «стандартних» мов жодної «літературної» мови в середньовічній Русі не існувало. Церковнослов'янська мова вживалася у сфері релігії, писемна мова на підставі народних діалектів — у світській сфері, різні змішані різновиди — в літописах тощо.

Церковнослов'янська мова, яку близько 863 р. н.е. так майстерно створили Кирило й Мефодій на підставі болгаро-македонських діалектів околиць рідного для них міста Салоніки, на Русі швидко змінилася в напрямку місцевих мовних прикмет — так само, як

це трапилося на всіх інших територіях поширення церковнослов'янської мови, починаючи вже від самої великоморавської місії. Ця церковнослов'янська мова «руської редакції» напевно звучала трохи інакше у Києві, ніж у Новгороді, адже місцеві мовні прикмети, на підставі яких постали місцеві редакції церковнослов'янської мови, не були тождаскими. На українськомовній території не звучала церковнослов'янська мова «російської редакції», аж її запровадили в другій половині XVIII ст. Розвивалася її українська редакція.

Світська мова орієнтувалася на київські зразки, якщо йшлося про тексти, чиї автори намагалися писати якоюсь надрегіональною мовою. Саме тому в новгородських літописах суто діалектні новгородські явища трапляються значно рідше, ніж у приватних берестяних грамотах. Інакше кажучи, надрегіональна світська писемна мова середньовічної Русі ґрунтувалася на давньоукраїнських підставах.

Історія слов'янських мов показує, що церковнослов'янська мова дала їм вельми багато, проте протягом століть також гальмувала розвиток нових писемних мов на нових, народних підставах.

Русини Великого князівства Литовського та Королівства Польського, з одного боку, зробили важливі кроки у відновленні церковнослов'янської спадщини всіх православних слов'ян. Завдяки таким поважним досягненням, як Острозька Біблія 1581 р. (перша повна видрукувана церковнослов'янська Біблія), та величезним здобуткам у царині кодифікації (зокрема, граматиці Мелетія Смотрицького 1619 р.) саме русини Великого князівства Литовського, і перш за все предки українців, дали початок новому періодові в історії церковнослов'янської мови, так званому новоцерковнослов'янському періодові.

З другого боку, русини Великого князівства Литовського та Королівства Польського водночас були першими серед православних слов'ян, які, не останньою чергою під впливом європейської Реформації, по-новому зрозуміли роль церковнослов'янської мови, дійшовши висновку, що вона вже не була зрозумілою так

званим «простим людям» і саме тому варто було б розбудувати нову писемну мову, яка могла також вживатися у «високих контекстах». Так постали перші переклади біблійних текстів та інші тексти високих, релігійних жанрів, написані так званою «простою руською мовою», як-от проповіді й церковні пісні, історичні твори, вірші, п'єси, полемічні трактати тощо. Ця «проста руська мова» фактично виконувала роль ранньомодерної літературної вже мови українців і білорусів. Ґрунтувалася вона не просто на народних українських чи то білоруських говірках, але на руській діловій мові, яка вже до розробки полівалентної «простої мови» була високорозвиненим наддіалектним утворенням, спільним для тодішніх українців і білорусів (при цьому деякі діалектизми завжди могли зринати де-не-де). Так само не варто замовчувати, що надзвичайно великий вплив на розвиток «простої руської мови» справляв зразок сусідньої польської мови, з якою українська й білоруська контактували впродовж століть і яка сама лише з другої половини XVI ст. стала однією з найбільш розвинених слов'янських літературних мов. Освічені русини Речі Посполитої знали цю мову не гірше за самих поляків і часто писали нею. Приблизно в період між 1570-ми та 1670-ми роками «зразковий» різновид «простої руської мови» чи то її «прототип» загальною відрізнявся від польської мови лише тим, що зберігав руські фонетико-фонологічні прикмети, руську структуру споріднених морфем і руську флективну морфологію. Лексика й синтаксис часто збігалися з польським зразком. Польських запозичень було безліч, хоч часом замість полонізмів або спільних лексичних основ могли вживатися суто руські або й церковнослов'янські відповідники.

Справжня «проста», тобто народна, мова фіксувалася на письмі значно рідше. З одно-

го боку, з цього періоду походять перші записи українських народних пісень («Пісня про Стефана-воеводу» в записі чеха Яна Благослава 1571 р.), з другого — народна мова, найчастіше на південно-західних підставах, трапляється в певних текстах «низького стилю», зокрема в інтермедіях Якуба Гаватовича та його послідовників.

Після 1670-х років «проста руська мова» занепала, проте поза межами Російської імперії таки переживала ще в катехизичних і гомілетичних творах, як і в церковних піснях. Руська ділова мова вийшла з ужитку на польських територіях, аж 1696 р. її офіційно було замінено польською. В автономній Гетьманщині в складі Російської імперії українська ділова мова спочатку розвивалася далі, але поступово русифікувалася й нарешті була замінена російською (між 1720-ми і 1770-ми роками). Так само з другої половини XVIII ст. українську редакцію церковнослов'янської мови було замінено російською на всіх територіях Російської імперії, однак вона надалі залишалася в ужитку поза її межами.

Українська літературна мова нового типу ґрунтується на дистанціюванні від церковнослов'янських традицій і так само від «простої руської мови». Згідно з духом часу, який панував у Європі впродовж «довгого XIX ст.», засновники української літературної мови нового типу вибрали новий фундамент, а саме справжню народну мову українців, точніше найбільш поширені її південно-східні говори. Так чи так, передісторія української літературної мови нового типу є не просто передісторією, а частиною її історії. Бо так чи інакше та багата мовна спадщина, про яку йшлося в цих рядках, залишила свої сліди в усіх різновидах української мови, включно з літературною мовою нового типу.